

In this regard, an important issue is prevention and preventing the emergence of burnout in the heads of secondary schools. This can contribute to a system of measures of active social-psychological training, especially during the period of training CEI heads. The successful implementation of this system further study of burnout seen us in the diagnosis of individual psychological factors and social and psychological factors. Finally, search and testing of measures aimed at maintaining the necessary level of effectiveness of the heads of secondary schools through prevention and emotional burnout syndrome during training will improve the level of professional competence manager-educator.

Keywords: *a syndrome of emotional (professional) burnout; head of an educational institution.*

Рецензенти

Мартиненко С. М. – д. пед. н., проф.,

Федоров Г. В. – к. пед. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

Прийнято до друку 26.03.2015

УДК 159.922

В. М. Рибачук

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Представлено результати дослідження специфічних проявів агресивності у підлітковому віці. Підкреслено, що поєднання вікової специфіки особистісного розвитку та соціальної аморфності уявлень, норм та цінностей слугують каталізаторами агресивності. Розглянуто основні теоретико-методологічні засади дослідження та запропоновано ряд психодіагностичних методик, спрямовану на всебічне вивчення зазначеної проблеми. Виокремлено та порівняно психологічні особливості агресивних реагувань підлітків, агресивності як особистісної риси та емоційних складників агресії. Представлено типи агресивних проявів, найбільш характерні для підліткового віку.

Ключові слова: *агресивність; види агресії; комунікативна агресивність; особистісна агресивність; підлітковий вік; прояви агресивності.*

Вступ. Посилення соціально-економічної проблематики у сучасному соціальному просторі відображає зростаючу агресивну спрямованість індивідуально-особистісних рис людини. Слід констатувати, що нині спостерігається унормування агресивних тенденцій у поведінці та вчинках індивідів. Агресивність стає соціально прийнятною та навіть заохочуваною рисою, маскуючись у прагненні до особистісного самоствердження, кар'єрного зростання, владних потенцій тощо.

У підлітковому середовищі проблематика агресивності відображає одну з гострих суспільних проблем: суттєве зростання соціальної нестабільності на фоні посилення жорстокості, зростання злочинності та проявів соціально-культурної нетолерантності. Підлітки як соціально чутлива та конформна вікова категорія стають «першопрохідцями» у значному числі агресивно забарвлених дій. Поєднання вікової специфіки особистісного розвитку та соціальної аморфності уявлень, норм та цінностей слугують каталізаторами агресивності як у поведінковому, так і в особистісному розрізі, роблячи тематику підлітково агресії невичерпно актуальною.

Психологічні особливості агресивності є предметом детального наукового вивчення, тому науково-

психологічна вивченість пропонованої теми суттєва. Агресія як феномен детально розроблена у працях Р. Аткинсона, А. Бандури, А. Басса, Л. Берковіца, К. Левіна, Х. Хекхаузена та ін. Серед вітчизняних дослідників суттєву увагу агресії, зокрема і у віковому аспекті, приділяли Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, Р. Немов та ін. Фундаментальні та прикладні дослідження часткових проблемних аспектів агресії здійснено у працях сучасних вчених М. Алфімової, М. Бутовської, В. Крайнюк, Н. Максимової, К. Милютіної, В. Трубікової та ін.

Мета статті – розгляд специфічних рис підліткової агресивності та виокремлення психологічних особливостей агресивних проявів у поведінці підлітків.

Сутність феномену агресивності у підлітковому віці. Агресію у нашому дослідженні ми розуміємо як фізичні або словесні дії та поведінку людини, яка спрямована на руйнацію, пошкодження або завдання шкоди. Соціально недопустимі, екстремальні та відверто загрожуючі життю і здоров'ю форми агресії, що переростають в насильницьку поведінку, не є предметом нашого вивчення (Волкова Е. В., 2003).

Агресивність, поряд із цим, ми визначаємо як характерологічну рису, прояви якої характеризу-

ються виявами ворожості стосовно оточуючих людей, інших живих істот та оточуючого світу загалом. Агресивні дії при цьому не викликаються певними об'єктивними обставинами, тобто не можуть бути виправдані необхідністю самозахисту, захисту інших людей або причинами морально-етичного характеру.

Уточнимо особливості взаємозв'язку понять агресії та агресивності. Очевидним є те, що переживання людиною агресивних відчуттів не обов'язково призводить до агресивних виявів у поведінці. З іншого боку, реалізація агресивних дій може здійснюватися людиною як під впливом емоційного збудження, так і без надмірних емоційних реакцій (холоднокровно). Тож дії агресор не завжди афективно забарвлені. Отже, агресія є дією, поведінковим актом, агресивність же виступає характерологічною, поведінковою рисою (Дроздов А. Ю., 2003; Журавльов В. С., 2001; Шипунова Т. В., 2002).

Змістовно ключовими ознаками агресивності як особистісної властивості виступають такі прояви: прагнення до здійснення руйнації, намагання домінувати над людьми, використовувати їх у власних цілях, схильність до насильницьких дій, до заподіяння шкоди оточуючим, зокрема близьким людям, завдання болю.

У підлітковому віці найбільш розповсюдженими агресивними проявами, окрім вищевказаних, є жорстокість, забіякуватість, задиристість, озлобленість та ін. Суміжним до агресивності є стан ворожості. На відміну від агресивності, ворожість завжди спрямована на певний об'єкт. Інша відмітна риса полягає у переживанні ворожості: особи можуть перебувати у стані ворожості стосовно один одного (тривалий час), проте не виявляти жодних агресивних тенденцій; можливий і варіант вчинення агресивних дій без переживання стану ворожості стосовно іншого (Алфімова М. В., 2000; Дроздов О., 2006).

Тож агресивні прояви у поведінковому аспекті несуть в собі потенційну або заподіювану шкоду, при цьому ступінь шкідливості як результату залежить від агресора та від того, на кого спрямована агресія. Прояви агресії виражаються як у фізичній, так і у словесній формі. Усі вказані види та типологічні аспекти агресії та агресивності і стали предметом експериментального дослідження.

Результати дослідження агресивності у підлітків. Емпіричне дослідження з вивчення особливостей прояву агресивної поведінки у підлітковому віці здійснено на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва у вересні 2014 року. Виходячи з аналізу теоретичних підходів до проблеми агресивності, було виділено показники, на основі яких визначено зміст та структуру емпіричного дослідження.

В процесі формулювання системи емпіричних показників та шкал стосовно вивчення феномену підліткової агресивності нами було визначе-

но наступну сукупність методик психологічної діагностики: методика «Агресивна поведінка» (Є. П. Ільїн, П. О. Ковальов); методика «Особистісна агресивність і конфліктність»; тест емоцій (тест Басса-Даркі в модифікації Г. В. Резапкіної); тест агресивності (опитувальник Л. Г. Почебут).

Пропонований набір методик емпіричного вивчення агресії як психічного феномену сформована з метою всебічного вивчення агресії та агресивності досліджуваних підлітків. Наявність великої кількості шкал та критеріїв аналізу агресивності дозволяє комплексно дослідити агресію у структурі особистості, її специфічні особливості та закономірності прояву.

Представлене дослідження є пілотним, і його метою є апробація пропонованої психодіагностичної сукупності методик. Нами було сформовано відповідну вибірку, яка включала 30 осіб віком 14-15 років, учнів 9-х класів ЗНЗ. Для того, щоб уникнути впливу статевих відмінностей на результати дослідження, нами була задіяна однакова кількість хлопців та дівчат – по 15 осіб.

Дослідження проходило у кілька етапів. Ми розділили досліджуваних підлітків на дві групи за гендерним показником: результати по групах хлопців і дівчат представлено окремо. Це було зроблено для проведення більш ґрунтовної та змістовної психодіагностичної роботи. Дослідження проходило в урочний час, коли у викладачів була можливість виділити час на психодіагностику. Однак фактично ми у певній мірі виконували замовлення психолога даного навчального закладу, адже проблематика агресивності для підліткового віку є значною та актуальною. Тому організація і проведення дослідження проходили за активного сприяння психолога та викладачів.

Крім цього, самі підлітки були досить мотивованими до участі у роботі, цікавилися отриманими результатами. Після обробки результатів та підведення підсумків ми передали отримані результати психологу школи. З метою уникнення соціально бажаних відповідей та будь-якого викривлення чи підлаштування результатів тестування, тема дослідження учням не повідомлялася.

Заповнення пропонованої сукупності методик відбувалося у письмовому вигляді; тривалість тестування складала близько 45 хвилин. Перед кожною методикою пропонувалася окрема інструкція, тому питань щодо тестового матеріалу у досліджуваних майже не виникало.

Дослідження проходило у спокійній обстановці, досліджуваним не заважали серйозні зовнішні умови. Учні виглядали зосередженими на роботі, багато з них потім виявили бажання дізнатися власні результати дослідження, а після оголошення теми дисертації деякі школярі виявили цікавість ще й до загальних результатів дослідження.

Емпіричний аналіз отриманих показників здійснено нами з допомогою кореляційного аналізу

(було використано коефіцієнт кореляції Пірсона). Статистична обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS Statistics 23.0, призначеної для статистичної обробки даних.

Всі отримані в ході експериментальної роботи результати було детально проаналізовано та узагальнено; зокрема опрацьовано кількісні дані за середніми показниками по результатам проведення кожної з методик.

Початково нами було проведено анкетування вчителів, які безпосередньо взаємодіють з підлітками. Ми прохали проаналізувати за анкетними твердженнями, які містять 20 стандартизованих питань, усіх досліджуваних дітей. Загалом вчителі оцінили 17% досліджуваних як низькоагресивних, 27% як високоагресивних, а 42% підлітків вважаються такими, що мають середній рівень агресивності. Тож як можемо підсумувати, вчителі, які взаємодіють з досліджуваними підлітками, оцінюють рівень їхньої агресивності як середній у 17-ти дітей із групи об'ємом 30 осіб.

Наступним етапом дослідження стало вивчення емоційних проявів агресивності як психічного феномену. Для цього ми скористались адаптованим варіантом методики діагностики стану агресії (методика «Тест емоцій» (тест Басса-Даркі в модифікації Г. В. Резапкіної)), що містить 7 шкал, які позначають характеристики агресії як емоційного феномену. Згідно отриманих результатів, пограничними за рівнем вираженості виявилися показники негативізму та образливості. В межах норми опинилися лише показники за шкалами фізичної агресії та підозрливості. Дещо підвищеними виявилися показники непрямої та вербальної агресії. Дуже високий показник було отримано за шкалою дратівливості, що свідчить про високу сприйнятливості підлітків щодо негативних явищ оточуючого світу та, в принципі, є характерним явищем для осіб підліткового віку в цілому.

Показники агресивності досліджуваних за методикою «Агресивна поведінка» (Є. П. Ільїн, П. О. Ковальов) підтвердили, рівень агресії у обох груп досліджуваних підлітків (і хлопців, і дівчат) в цілому є досить значним. Зокрема можна виділити високі показники схильності до прямої та непрямої вербальної агресії, тобто підлітки схильні виражати свою агресію зазвичай словесно. Дещо нижчими, однак також досить значними є показники фізичної агресії (прямої та непрямої), тобто досліджувані іноді застосовують і силові методи для виявлення власної агресії. Схильність до застосування та прояву вербальної агресії у досліджуваних підлітків є вищою, ніж схильність до фізичної агресії; пропорційно нижчим є і показник прямої агресії у порівнянні з непрямою. Тобто можемо підсумувати, що підлітки схильні скоріше прямо виявляти наявну у них агресію, ніж реалізовувати її непрямим шляхом. Загалом за всіма проаналізованими показниками рівні агресії у досліджуваних хлопців

є дещо вищими, ніж у підлітків-дівчат. Рівень нестриманості при прояві агресивності є досить значним і в середньому по обох групах складає майже 54%. Це говорить про небажання чи неможливість стримувати спалахи агресії та її зовнішнє вираження по відношенню до оточуючих. Однак очевидно, що подібна риса характерна для підлітків в найбільшій мірі серед усіх вікових груп.

Наступним нашим завданням став аналіз агресивності з точки зору особистісних проявів, тобто на цьому етапі дослідження ми вивчали агресію як особистісний конструкт. Для цього ми скористалися методикою «Особистісна агресивність і конфліктність», яка дає можливість визначити та кількісно оцінити різні риси характеру та поведінки індивідів, які в сумі і визначають наявність та міру вираженості агресивності у досліджуваних. Найбільш вираженими у підлітків виявилися наступні риси агресивності як особистісної властивості: безкомпромісність (75%), запальність (52%), конфліктність (54%). Ці риси властиві підліткам як віковій групі у найбільшій мірі, адже саме такі прояви характеризують агресивність з боку її зовнішнього вираження. Досить високий рівень і у показника підозрливості (48%), що свідчить про можливу недовіру підлітків до оточуючих. Суттєві відмінності між групами хлопців та дівчат ми отримали лише за показником образливості: різниця в отриманих результатах склала 10% (34% у дівчат та 44% – у хлопців).

Заключним етапом нашого дослідження став узагальнений аналіз різних видів агресії (фізична, вербальна, предметна, емоційна, самоагресія), а також визначення загального показника агресії у досліджуваних. Для вирішення цього завдання ми застосували методику «Тест агресивності» (опитувальник Л. Г. Почебут).

Аналізуючи отримані дані, бачимо, що найбільш вираженим видом агресії у досліджуваних є фізична агресія (56%). Досить явно вираженими є і показники вербальної агресії (48%) та самоагресії (44%). Однак всі названі види агресивності знаходяться в межах норми, тобто відповідають середнім показникам агресивності. Однак, аналізуючи індивідуальні результати кожного з досліджуваних, все ж помічаємо певну тенденцію до підвищеного рівня агресивності у них.

Результати аналізу психодіагностичних методів дослідження різних форм, показників, рис та засобів вираження агресивності як складової підліткового віку підтвердили дещо високий у порівнянні з нормальним рівень прояву досліджуваного явища.

Таким чином, всебічний аналіз феномену агресивності особистості у підлітковому віці дозволив дійти висновку про різномірність та багатоаспектність досліджуваного явища. Зокрема, нами виокремлено якісні характеристики різних показників форм та видів агресивності, що визначають останню з позицій емоційного, діяльнісного та особистісного складників.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В межах даного дослідження автор дотримувався теоретичного підходу, який визначає агресію як різнорівневий багатофункціональний феномен, всебічне дослідження якого потребує застосування широкого арсеналу психодіагностичного інструментарію. Саме цим і обумовлена необхідність емпіричного вивчення агресії на основі комплексного застосування різних методик, оскільки саме таким чином можна сформувати узагальнену картину прояву даного психічного явища у поведінці та діяльності досліджуваних індивідів.

Оскільки у дослідженні брали участь особи підліткового віку, у яких агресивність часто є однією з провідних психоемоційних вікових ознак, нашим провідним завданням стало визначення характерних рис агресивності саме на підлітковому етапі розвитку, дослідження її якісної своєрідності, з метою подальшої корекції небажаних агресивних проявів.

З метою діагностики феномену агресії нами було проведено емпіричне дослідження із застосуванням сукупності із чотирьох психодіагностичних методик. Дана сукупність дозволила цілісно та комплексно проаналізувати феномен агресивності у дітей підліткового віку за рахунок великої кількості шкал, що пропонуються кожною з методик.

Зокрема, мною було досліджено різні типи агресії та форми їх вираження; також було проаналізовано агресивність як особистісну рису,

тобто визначено ті характеристики, що складають в цілому комплекс агресії як особистісного утворення. Було проаналізовано результати дослідження форм комунікативної агресивності, які також характеризують агресивність як особистісну рису. Цікавим також виявився підхід до агресивності як до емоції, специфічні прояви якої ми також експериментально дослідили. За результатами аналізу, досліджувані характеризуються дещо підвищеною емоційною сприйнятливістю та негативним емоційним реагуванням на ситуації чи події, які мають агресивне наповнення.

Якісний аналіз показав, що у досліджуваних виявилися підвищеними такі форми і типи вияву агресивності, як образливість, запальність, непоступливість, фізична, вербальна та невербальна агресія. Серед форм вияву комунікативної агресивності ми отримали високі показники за шкалами схильності до відображеної агресії, схильності заражатися агресією натовпу, провокації агресії у оточуючих, а також невміння переключати агресію.

Аналізуючи отримані дані в цілому, а також індивідуальні результати кожного з підлітків, було відмічено певну тенденцію до підвищеного рівня агресивності досліджуваних, що вимагає запровадження відповідних засобів психокорекції. Дане завдання планується до вирішення в ході подальшої роботи.

Література

1. **Алфимова М. В.** Психогенетика агресивності / М. В. Алфимова, В. И. Трубников // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 112.
2. **Волкова Е. В.** Скажем «нет» агрессии! / Е. В. Волкова // Психологическая газета. – 2003. – № 5. – С. 17-21.
3. **Дроздов А. Ю.** Агрессивное поведение молодежи в контексте социальной ситуации / А. Ю. Дроздов // СоцИс. – 2003. – № 4. – С. 31-34.
4. **Дроздов О.** Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 43-49.
5. **Журавлев В. С.** Почему агрессивны подростки / В. С. Журавлев // СоцИс. – 2001. – № 2. – С. 18-19.
6. **Мелоян А. Е.** Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях / А. Е. Мелоян // Вісник. Сер.: Психологія / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 126-130.
7. **Мізерна О. О.** Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків / О. О. Мізерна // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 37-43; № 5. – С. 54-60.
8. **Шипунова Т. В.** Агрессия и насилие как элементы социальной реальности / Т. В. Шипунова // СоцИс. – 2002. – № 5. – С. 23-25.

References

1. **Alfimova, M. V.** (2000). Psychogenetics aggressiveness. *Voprosi psihologii*, 6, 112 (in Russian).
2. **Volkova, E. V.** (2003). Say «no» aggression! *Psihologicheskaja gazeta*, 5, 17-21 (in Russian).
3. **Drozdov, A. Y.** (2003). Aggressive behavior of youth in the context of the social situation. *Sotsis*, 4, 31-34 (in Russian).
4. **Drozdov, O.** (2006). Agrecol as an interdisciplinary field of scientific research. *Social'na psihologija*, 1 (15), 43-49 (in Ukrainian).
5. **Juravlev, V. S.** (2001). Why do teenagers aggressive // *Sotsis*, 2, 18-19 (in Russian).
6. **Melojan, A. E.** (2001). Analysis of the phenomenon of aggression in psychological research. *Visnik Harkivs'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni G. S. Skovorodi. Serija Psihologija*, 7, 126-130 (in Ukrainian).

7. **Mizerna, O. O.** (2003). Correctional training program «Self-improvement» to overcome aggression among adolescents. *Praktichna psihologija ta social'na robota*, 4, 37-43; 5, 54-60 (in Ukrainian).
8. **Shipunova, T. V.** (2002). Aggression and violence as elements of social reality. *Sotsis*, 5, 23-25 (in Russian).

Рыбачук В. М. ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Представлены результаты исследования специфических проявлений агрессивности в подростковом возрасте. Подчеркнуто, что сочетание возрастной специфики личностного развития и социальной аморфности представлений, норм и ценностей служат катализаторами агрессивности. Рассмотрены основные теоретико-методологические основы исследования и предложена совокупность психодиагностических методик, направленная на всестороннее изучение указанной проблемы. Выделены и сравнены психологические особенности агрессивных реакций подростков, агрессивности как личностной черты и эмоциональных составляющих агрессии. Представлены типы агрессивных проявлений, наиболее характерные для подросткового возраста.

Ключевые слова: агрессивность; виды агрессии; коммуникативная агрессивность; личностная агрессивность; подростковый возраст; проявления агрессивности.

Ribachuk V. FEATURES AGGRESSIVE BEHAVIOUR IN ADOLESCENCE

The article presents the results of research on specific manifestations of aggression in adolescence. Describes the main theoretical and methodological foundations of the study and the proposed battery of psycho-diagnostic methods, aimed at a comprehensive study of this problem. A dedicated and relatively psychological characteristics of aggressive responses of adolescents, aggression as personality traits and emotional aggression. Presents the types of aggression, the most characteristic of adolescence. Investigated different types of aggression and forms of expression were also analyzed aggressiveness as a personality trait, that is, to define those characteristics that constitute the whole complex of aggression as personal education. Were analyzed the results of the study of communicative forms of aggression, which also characterize the aggressiveness as a personality trait. Also interesting was the approach to aggression as emotions, specific manifestations of which we also experimentally investigated. The results of the analysis, the analyzed have a slightly increased emotional sensitivity and negative emotional response to situations or events that have aggressive content. The qualitative analysis showed that in the study appeared to be elevated such forms and types of manifestations of aggressiveness, as resentment, temper, obstinacy, physical, verbal and non-verbal aggression. Among the forms of communicative aggression received high scores on scales propensity reflected aggression, tendency to get aggressive crowds, provocation of aggression from others, as well as the inability to switch aggression. After analyzing the data as a whole and the individual results of each of adolescents, it was noted a certain tendency to increase the level of aggressiveness of the subjects that requires the introduction of appropriate means of psycho-correction.

Key words: adolescence; aggressiveness; becoming aggressive; interpersonal aggression; personal aggression; types of aggression.

Рецензенти

Ігнатенко О. М. – к. психол. н., доц.,
Вус В. І. – к. психол. н., доц.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015

Прийнято до друку 26.03.2015